

УДК 94(540)«1937/1947»:[329.63:28]
ORCID 0000-0002-6763-2462
<http://doi.org/10.5281/zenodo.2601667>

О. О. Чувпило

*доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

ІНДІЙСЬКИЙ МУСУЛЬМАНСЬКИЙ ОБЩИННИЙ РУХ НА ЗАКЛЮЧНОМУ ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ (1937–1947 рр.)

У статті аналізується становище у визвольному русі народів Індійського субконтиненту в останні десять років боротьби з англійським колоніальним режимом, розглядається політичний курс Мусульманської ліги Індії, яка була провідною загальноіндійською мусульманською масовою організацією, виступаючи за створення в Південній Азії незалежної мусульманської держави Пакистану, показується її ставлення до Індійського національного конгресу (ІНК), що очолював визвольну боротьбу народів Індостану, та до політики Англії в своїй найбільшій колонії.

Ключові слова: Індія, національно-визвольний рух, Мусульманська ліга, Індійський національний конгрес, М. А. Джинна.

В статье анализируется положение в освободительном движении народов Индийского субконтинента в последние десять лет борьбы с английским колониальным режимом, рассматривается политический курс Мусульманской лиги Индии, которая была ведущей общендийской мусульманской массовой организацией, выступающей за образование в Южной Азии независимого мусульманского государства Пакистана, показывается ее отношение к Индийскому национальному конгрессу (ИНК), возглавлявшем освободительную борьбу народов Индостана, а также к политике Англии в своей наибольшей колонии.

Ключевые слова: Индия, национально-освободительное движение, Мусульманская лига, Индийский национальный конгрес, М. А. Джинна.

The article analyzes the situation in the liberation movement of the peoples of the Indian subcontinent in the last ten years of fighting with the British colonial regime, considers the political course of the Muslim League of India, who was the leading pan-Indian Muslim mass organization

advocating the formation of an independent Muslim state of Pakistan in South Asia, shows its attitude to Indian National Congress (INC), who led the liberation struggle of the peoples of Hindustan, as well as to the policies of England in its greatest colony.

The author notes that on the eve of the Second World War Muslims in India, which was the largest English colony, comprised about a quarter of the country's population. Their leading religious and communal organization was the Muslim League, created in 1906. After a crushing defeat in the elections to the provincial legislature in 1937, the League, under the leadership of its outstanding leader M. A. Jinnah, put forward its main goal not to participate in the struggle for national independence, led by the Indian National Congress (INC), but exclusively to protect the interests of the Muslim community. Supported by other Muslim parties and organizations, it radically changed its attitude towards the INC, moving from a policy of establishing uneasy relations with congressists to actively fighting with them for the formation of an independent Islamic state of Pakistan in South Asia.

The author came to the conclusion that the failure of the Muslim League in the provincial elections significantly strengthened its communalist, separatist and anticongressional sentiments. This was largely facilitated by the policy of the then left-wing leadership of the INC, who considered any cooperation with the League of M.A. Jinnah, who lost the election and lost her former influence among the Muslim masses of British India, is unpromising. Overestimating the forces of the INC and underestimating the outstanding organizational abilities of M. A. Jinnah, the congressist leaders on the eve of the Second World War lost the last opportunity to achieve Hindu-Muslim unity on the Indian subcontinent. After the war, this led to the division of India and the formation of Pakistan.

Keywords: India, national liberation movement, The Muslim League, The Indian National Congress, M. A. Jinnah.

Постановка проблеми. Напередодні Другої світової війни мусульмани в Індії, яка була найбільшою англійською колонією, становили близько чверті населення країни. Їхньою провідною релігійно-общинною організацією була Мусульманська ліга, створена в 1906 р. Після нищівної поразки на виборах до провінційних легіслатур у 1937 р. Ліга під проводом М. А. Джинни висунула своєю головною метою не участь у боротьбі за національну незалежність, яку очолював Індійський національний конгрес (ІНК), а виключно захист інтересів мусульманської общини. Підтримана іншими мусульманськими партіями й організаціями, вона кардинально змінила ставлення до ІНК, перейшовши від політики налагодження непростих стосунків із конгресистами до активної боротьби з ними за утворення на індійській землі самостійної ісламської держави Пакистану.

Аналіз актуальних досліджень. Незважаючи на наявність кількох публікацій про участь індійських мусульман у визвольній боротьбі з британськими колонізаторами, про найважливіші джерела з історії

Мусульманської ліги та про її взаємини з конгресистами [див.: 6; 12; 13; 14], історія мусульманських общинних рухів Британської Індії все ще залишається недостатньо висвітленою в українській національній індології, особливо на заключному етапі визвольних змагань [детально див.: 10; 11; 15–21]. Те ж саме стосується й новітніх індологічних видань, що вийшли в світ за межами України [див., наприклад: 1–5; 9; 22; 46; 47].

Мета даної статті – розглянути боротьбу індійських мусульман, очолюваних їхнім видатним харизматичним лідером М. А. Джинною, за утворення в Південній Азії суверенної ісламської держави Пакистану в 1937–1947 рр. Вона є логічним продовженням наших попередніх досліджень із цієї тематики [див.: 6; 12; 13; 14].

Виклад основного матеріалу. Прислухаючись до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що вже на щорічній сесії (з'їзді) Мусульманської ліги в Лакхнау (жовтень 1937 р.) М. А. Джинна, який був президентом (головою) партії, у своєму зверненні до делегатів, маючи на меті розгорнути активну боротьбу за створення

Пакистану, запропонував ухвалити для Ліги новий політичний курс, який передбачав її відродження, реорганізацію, зміцнення, розробку нової програми й тактики, масове залучення індійських мусульман на свій бік, щоб перетворити Лігу на провідну їхню організацію, здатну згуртувати й об'єднати, реально захистити, визначити долю та майбутнє чверті населення Британської Індії, а також розмежуватися з ІНК і боротися з ним із позиції сили за лідерство у визвольному русі, бажаючи досягти звільнення Індії від англійського панування. Щоб переважна більшість мусульман пішла за Лігою і можна було серйозно конкурувати з Конгресом, М. А. Джинна закликав делегатів включити в партійну програму вимогу надання Індії незалежності. У резолюції, ухваленій ними, зазначалося, що метою Мусульманської ліги з цього часу стане досягнення Індією повної незалежності у формі федерації вільних демократичних держав, у конституції якої мали бути передбачені рівні й ефективні гарантії захисту прав та інтересів мусульманського населення, а також інших релігійних меншин. Сесія вирішила розробити й нову соціально-економічну та культурну програму Ліги, в якій враховувалися б інтереси робітників, селян і найбідніших верств мусульманських народних мас. Вона мала значно розширити соціальну базу партії та бути певною протиположністю конгресистській «Резолюції про основні права...», ухваленій у Карачі (1931 р.). Проте, на відміну від Конгресу, М. А. Джинна збирався будувати на Індостанському субконтиненті не світську, а ісламську державу, що теж забезпечувало йому підтримку мільйонів індійських мусульман. Збільшенню кількості членів самої Ліги за рахунок бідноти сприяло й те, що внесок для вступу в партію значно знижувався і був удвічі менший (2 анни), ніж вступний внесок до ІНК (4 анни) [див.: 27, с. 265–280; 36, с. 196–202].

Утілюючи в життя рішення Лакхнау-ської сесії, Ліга досить швидко перетворилася на провідну загальноіндійську мусульманську масову організацію, другу за чисельністю після ІНК, відділення якої були створені практично в усіх індійських прові-

нціях. Із нею об'єдналися або заявили про свою повну підтримку та співробітництво інші індійські мусульманські партії та організації, що дає всі підстави твердити про створення М. А. Джинною широкого мусульманського фронту в Британській Індії. Величезне значення мав перехід на бік Ліги мусульманського духовенства, підтримка якого сприяла об'єднанню навколо неї переважної більшості індійських послідовників Мухаммеда. Усе це дало змогу М. А. Джинні заявити на надзвичайній сесії Ліги в Калькутті (квітень 1938 р.), що небачені успіхи в організації мусульман членами очолюваної ним партії за останні півроку змінили співвідношення сил у національно-визвольній боротьбі, а тому після Калькутської сесії стосунки з Конгресом Ліга буде будувати на основі повного рівноправ'я, але за умови, що ІНК визнає за нею право виступати від імені всіх індійських мусульман. При цьому М. А. Джинна повторив свою давню тезу про те, що Конгрес начебто був не загальноіндійською світською організацією, яка представляла всі індійські релігійні общини, національності, касти й класи індійського суспільства, а звичайною релігійно-общинною партією лише індусів на кшталт тієї ж Мусульманської ліги, що представляла тільки мусульман. Вимагаючи від ІНК визнання себе релігійно-общинною індуською організацією, лідер Ліги тим самим повністю виключав можливість досягнення з конгресистами будь-якої угоди в майбутньому і навіть ведення переговорів, чудово розуміючи, що вони з цим ніколи не погодяться [27, с. 282; 35, с. 155–171].

На черговій сесії Ліги в Патні (грудень 1938 р.) обговорювалося надзвичайно важливе питання про зміцнення партійної дисципліни. Боячись повторення конгресистського сценарію і приходу до влади в партії лівих або проконгресистських сил, керівництво Ліги на чолі з М. А. Джинною розробило комплекс заходів щодо введення жорсткої партійної дисципліни серед членів провідної мусульманської організації Індії, які були затверджені делегатами сесії. Передбачалося, зокрема, таке: 1) суттєво збільшувалися повноваження та вплив центральних органів партії на прові-

нційному рівні. Віднині вся діяльність провінційних організацій Ліги мала жорстко контролюватися Робочим комітетом (вищим виконавчим органом партії) або якимось іншим органом, спеціально створеним ним для цього; 2) Робочий комітет отримував надзвичайні повноваження не тільки для здійснення нагляду й контролю за всім тим, що відбувалося в партії, а й мав повне право вживати будь-які надзвичайні заходи тоді, коли він вважатиме за необхідне; 3) фактично в Лізі заборонялася всяка опозиційна діяльність, особливо представників її лівого крила та проконгресистських сил, яким загрожувало виключення з партії; 4) заборонялося також досить поширене в Індії в міжвоєнні роки подвійне партійне членство. Якщо раніше член Ліги одночасно міг бути і членом Конгресу або якоїсь іншої партії (звертаємо увагу, що М. А. Джинна до 1920 р. був одночасно членом Ліги й ІНК), то тепер за подвійне партійне членство, насамперед у Конгресі, мали виключати з партії; 5) збільшувалися владні повноваження не тільки виконкому Ліги, а й її керівника, тобто М. А. Джинни, що з часом дало йому можливість зосередити у своїх руках всю повноту влади в партії [27, с. 318–324].

Із початком Другої світової війни Робочий комітет Ліги на своєму засіданні 17–18 вересня 1939 р. не підтримав відмову ІНК негайно допомагати Англії у війні без усяких умов та його вимогу надати Індії незалежність після війни, натомість ухваливши рішення повністю підтримати метрополію у війні, якщо вона визнає право Ліги виступати від імені всіх індійських мусульман, ігноруючи позицію інших мусульманських партій та організацій, особливо близьких до Конгресу, а також підтвердить рівність статусів Ліги й ІНК. Англіїці без особливих роздумів погодилися з цими вимогами та ще й пообіцяли не включати до майбутнього проекту індійської конституції принципу федеративного державного устрою та будь-яких інших її положень без погодження та схвалення Мусульманської ліги [див.: 26, с. 340–343; 30; 43, с. 185–189].

Щоб продемонструвати колоніальній владі серйозність своїх намірів, ІНК оголо-

сив початком масової антибританської ненавильницької кампанії громадянської непокори (сатьяграхи) відставку конгресистських урядів восьми провінцій, сформованих після перемоги Конгресу на провінційних виборах 1937 р. У період із 27 жовтня по 15 листопада 1939 р. усі вони подали у відставку. Генерал-губернатори цих провінцій досить швидко сформували уряди із призначених ними чиновників, куди ввійшли й представники Мусульманської ліги М. А. Джинни, а в Ассамі, Північно-Західній Прикордонній провінції та в Сінді вони навіть очолили місцеві уряди. Ці дії керівництва Ліги, особливо після невдалих переговорів між віце-королем, керівництвом ІНК і М. А. Джинною, та засудження М. А. Джинною вимоги конгресистів скликати Установчі збори, викликали обурення й протести серед рядових її членів, а також осуд із боку т. зв. мусульман-націоналістів і мусульман-конгресистів [детально див.: 24, с. 220; 31, с. 585–588; 33, с. 311–312; 40, с. 36–40; 41, с. 195; 43, с. 190–191; 45, т. 2, с. 493–498].

Із критикою позиції Ліги й на підтримку Конгресу виступила більшість політичних партій та організацій Індії, а також громадськість країни. Проте Ліга М. А. Джинни, намагаючись залучити на свій бік широкі верстви мусульман, а також інші мусульманські партії та організації, провела 22 грудня 1939 р. «День звільнення індійських мусульман з-під ярма Конгресу» в тих провінціях, де вони становили меншість населення. Це викликало протести й невдоволення політикою М. А. Джинни у самій Лізі, в якій значно посилилася боротьба лівих сил проти правого керівництва, з вимогою взяти активну участь в антивоєнному русі разом із патріотичним табором і втілити в життя мету партії, ухвалену в 1937 р., про досягнення повної незалежності Індії. Тоді помірковані й праві лідери Ліги, відчуваючи підтримку колоніальної влади, зацікавленої в загостренні індусько-мусульманських відносин, виступили з ідеєю надання Індії незалежності, але шляхом поділу її на індуську та мусульманську частини, створивши на частині території колишньої англійської колонії мусульманську державу Пакистан,

згідно з планом Р. А. Чоудхрі, розробленим ним на початку 30-х років ХХ ст. Зазначимо, що й до плану Р. А. Чоудхрі висувалися також інші плани поділу Британської Індії за релігійною ознакою, зокрема плани У. С. Бланта, Х. Мохані, М. Ікбала та Л. Л. Рая, але на початку Другої світової війни вони з'явилися у великій кількості [див.: 36, с. 196–217; 42, с. 496–497; 45, т. 1, с. 416–420].

Відмовившись брати участь у масовому антивоєнному русі, керівництво Мусульманської ліги зосередило всю свою увагу на питанні поділу Індії за релігійною ознакою. 3 лютого 1940 р. на засіданні Робочого комітету й Ради Ліги (вищого законодавчого органу партії) в Делі ухвалюється рішення розглянути питання про створення на Індостанському півострові національного осередку індійських мусульман на 27-й щорічній сесії Ліги. Вона відбулася в Лахорі 23 березня 1940 р., діставши назву історичної. На вищій партійній форум провідної мусульманської організації Індії прибула рекордна за всю її історію кількість делегатів із різних районів країни – близько 100 тис. чол. Найважливішим питанням порядку денного було обговорення й ухвалення резолюції, розробленої спеціальним комітетом, про виділення індійських територій, де в більшості проживало мусульманське населення, та утворення з них окремих держав. У вітальній промові до зібрання, яка тривала майже дві години, М. А. Джинна наголосив, що індійські мусульмани, являючи собою окрему націю, а не релігійну меншину, мають повне право на свій національний осередок, свою територію і свою державу. Потім видатний діяч Ліги, ветеран визвольного руху, який раніше виступав за єдність із конгресистами у боротьбі з англійськими колонізаторами, А. К. Фазлул Хак запропонував на розгляд сесії головну резолюцію. Вона наголошувала, що план створення Індійської федерації («Федеральна схема»), запропонований англійцями в Законі про управління Індією 1935 р., повністю суперечив тодішнім умовам країни і не міг бути прийнятий індійськими мусульманами. Тому надзвичайно важливе питання про майбутній державний устрій Ін-

дії мало вирішуватися лише шляхом проведення територіального перерозподілу її суміжних географічних областей таким чином, щоб райони з переважаючим мусульманським населенням, наприклад, у північно-західній і східній зонах країни, були згруповані в незалежні держави, в яких їхні складові мали бути автономними й суверенними [детально див.: 27, с. 339–372; 37; 38, с. 163–165].

У резолюції, авторами якої були не тільки А. К. Фазлул Хак, а й С. Хаят-хан та А. Харун, не визначалися райони, які мали входити до складу майбутніх мусульманських держав, відповідно не було й плану поділу Індії, а також не згадувалося й слово «Пакистан», адже йшлося не про одну, а принаймні про дві незалежні держави (невдовзі це забулося і стали говорити лише про одну державу). Це свідомо робилося для того, щоб у майбутньому претендувати на інші райони традиційного мусульманського впливу. Лахорська резолюція, яку назвали пакистанською індійські газети та індуські релігійно-общинні лідери, ніяк не визначала й долю значної кількості індійських князівств, де переважало мусульманське населення, обмежившись лише територією Британської Індії. Проте вона була ухвалена сесією з величезним ентузіазмом, забезпечивши М. А. Джинні та керуваній ним організації небачену до цього популярність, вплив і підтримку мільйонів індійських мусульман, особливо в тих районах країни, де переважало індуське населення. Вона ще більше зросла, коли невдовзі після Лахорської сесії керівництво Ліги заявило, що боротьба за створення Пакистану надалі стає головною метою партії. Це призвело до того, що мусульмани відразу ж тисячами стали вступати до Ліги, збільшивши її чисельність із 89 тисяч (1940 р.) до двох мільйонів (1944 р.) [детально див.: 7, с. 111; 23, с. 217; 32, с. 328–334].

Рішення Лахорської сесії піддав критиці беззаперечний лідер індійського визвольного руху М. К. Ганді та особливо індуська преса. На противагу їй видатний мусульманський діяч ІНК А. К. Азад скликав у Делі в квітні 1940 р. Всеіндійську незалежну мусульманську конференцію, яка

засудила ідею створення окремої мусульманської держави на території Індії та виступила проти того, щоб Ліга М. А. Джинни представляла всіх індійських мусульман. Але ця конференція не мала особливого успіху. Перетворення Ліги на сильну масову, централізовану й дисципліновану організацію, яку підтримувала більшість індійських мусульман, дало змогу її керівництву зайнятися питаннями безпосередньої підготовки до розділу Індії за релігійною ознакою та створення на частині її території майбутньої незалежної ісламської держави. Для цього М. А. Джинна розробив програму політичного, економічного та культурного розвитку індійської мусульманської общини, яку схвалила сесія Ліги в Мадрасі (квітень 1941 р.). У ній, зокрема, вказувалося на нагальну потребу розвитку освіти всередині мусульманської общини, її соціального й економічного розвитку, створення інституту політичних працівників для пропагандистської та агітаційної роботи серед мусульман, пропаганди теорії мусульманської нації та необхідності створення незалежної мусульманської держави [див.: 27, с. 361–373; 34, с. 575–577; 40, с. 54–55].

М. А. Джинна вважав, що існування й розвиток могутньої мусульманської держави, про яку він мріяв, неможливе без створення її економічної та матеріально-технічної бази, проведення індустріалізації, в основі якої мала бути велика й важка промисловість. Тому сесія Ліги в Карачі (грудень 1943 р.) першочергову увагу приділила обговоренню саме економічних питань. Вона ухвалила рішення створити спеціальний комітет із планування (ІНК свій подібний комітет створив ще в 1938 р.), до складу якого ввійшли провідні інженери, економісти, представники великого бізнесу й торгівлі. Вони повинні були детально вивчити економічні умови тих районів Індії, що могли ввійти до складу Пакистану, а також розробити плани їхнього соціально-економічного розвитку, які передбачали б здійснення державної індустріалізації в пакистанській зоні, проведення аграрної реформи, врегулювання ренти, захист прав орендарів, поліпшення умов праці в сільському господарстві,

контроль держави над лихварством тощо. Разом із тим М. А. Джинна став ініціатором об'єднання мусульманських торговельних палат, що діяли у великих містах, у федерацію (1944 р.), яка зайнялася координацією та розвитком мусульманського підприємництва й торгівлі. Щоб підірвати традиційне панування індусів у банківській сфері, М. А. Джинна особисто взяв активну участь у створенні мусульманських банків. Він же був одним із засновників авіаційної компанії, що належала й обслуговувалася лише мусульманами [27, с. 463–468; 44, с. 562–581].

Щоб ідея створення Пакистану оволоділа багатомільйонними мусульманськими масами, які мислили релігійними категоріями, М. А. Джинна залучив на бік Ліги відомих мусульманських богословів. Вони у своїх проповідях переконували вірян, що лише сильна незалежна мусульманська держава зможе захистити іслам і його послідовників на індійській землі. При цьому всіляко засуджувалися ті мусульмани, їхні релігійні організації та служителі культу, які виступали проти розділу Індії або висловлювалися за співробітництво з Конгресом. Збільшенню кількості прихильників створення Пакистану, особливо з числа найбідніших верств мусульманського населення, сприяло й звернення М. А. Джинни, представників лівого крила Ліги та т. зв. мусульман-соціалістів, що загалом поділяли соціально-економічні погляди лівого крила ІНК, до егалітаристських вчень, надзвичайно популярних тоді в Індії, зокрема до ідей мусульманського соціалізму, обіцяючи побудувати в Пакистані ісламське суспільство загальної рівності й соціальної справедливості, в якому не буде експлуатації мусульман поміщиками та капіталістами, а відбудеться націоналізація промисловості й банків, встановиться загальнонародна власність на засоби виробництва й фінанси, перерозподілиться земля на користь бідноти, введеться державне планування тощо [7, с. 119–120].

В результаті, починаючи з 1944 р., Ліга очолює боротьбу всіх індійських мусульман за створення Пакистану й перетворюється з партії на масовий загальноіндійський ісламський рух, метою якого був

розділ Британської Індії та утворення на частині її території окремої держави за релігійною ознакою, з населенням у понад 90 млн мусульман. Намагаючись запобігти цьому, М. К. Ганді з 9 по 27 вересня 1944 р. вів переговори з М. А. Джинною про Пакистан, але вони не мали успіху, ще більше піднявши авторитет лідера сепаратистів. Що ж до ставлення колоніальної адміністрації до організованого Лігою руху за створення Пакистану, то вона йому практично не перешкоджала, але й не підтримувала, хоча певною мірою симпатизувала. Пояснювалося це тим, що Ліга засудила конгресистську кампанію громадянської непокорі під час війни й закликала індійських мусульман не брати в ній участь, а також бажанням влади використати у своїх корисливих інтересах посилення індусько-мусульманських суперечностей наприкінці Другої світової війни. До того ж англійські панівні кола, вірні своїй політиці «розділяй і володарюй», поки що не бачили серйозної загрози для Британської імперії в розділі Індії та створенні Пакистану, сподіваючись і в цьому разі все ж таки залишитися на Індостанському півострові [детально див.: 29, с. 427–447; 34, с. 694–695; 35, с. 209–215; 39, с. 278–282].

Така політика метрополії врешті-решт викликала невдоволення Мусульманської ліги, яка відхиляла всі її пропозиції щодо врегулювання індійської проблеми (місія Кріппса та ін.), вимагаючи від англійців повної підтримки плану розділу Індії. Ці вимоги посилилися наприкінці й після закінчення війни, коли Ліга відчула себе настільки сильною, що навіть стала диктувати свої умови, а англійці фактично тоді вже нічого не могли вдіяти. Свою силу Ліга продемонструвала 30 червня 1946 р., коли її Рада ухвалила резолюцію, в якій відхилився черговий англійський план місії Петік-Лоуренса й оголошувалася кампанія «прямих дій» за Пакистан. Вона розпочалася 16 серпня 1946 р. й охопила всю країну, що змусило колонізаторів (віце-короля Індії А. Л. Маунтбеттена) і Конгрес (Дж. Неру) погодитися на вимоги Ліги й 3 червня 1947 р. розділити Індію. 20 ли-

пня 1947 р. створюються Тимчасові уряди Індії та Пакистану, які отримали статус домініонів. 11 серпня відкрилася перша сесія Установчих зборів Пакистану, головою яких було обрано М. А. Джинну. 14 серпня відбулося офіційне проголошення створення нової держави на Індостанському півострові – Пакистану зі столицею в Карачі, а вже 15 серпня 1947 р. М. А. Джинна склав присягу і став генерал-губернатором ще одного англійського домініону, зосередивши в своїх руках всю цивільну, військову та законодавчу владу. Він також був і головою Установчих зборів країни. Виконавчу владу очолював прем'єр-міністр. Усі міністри, крім одного індуса, були мусульманами й членами Мусульманської ліги, хоча до складу Установчих зборів входило й 13 депутатів-індусів. В історії Мусульманської ліги, яка стала правлячою партією молоді ісламської держави, розпочався принципово новий етап її розвитку [детально див.: 8, с. 95–117; 25, с. 277–303; 28, с. 78–81; 33, с. 318–321, 348–378; 41, с. 229–251].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, невдача Мусульманської ліги на провінційних виборах 1937 р. значно посилила в ній комуналістські, сепаратистські й антиконгресистські настрої. Цьому значною мірою сприяла й політика тодішнього лівого керівництва ІНК, яке вважало будь-яке співробітництво з Лігою М. А. Джинни, що програла вибори і втратила свій колишній вплив серед мусульманських мас Британської Індії, безперспективним. Переоцінюючи сили ІНК і недооцінюючи видатні організаційні здібності М. А. Джинни, конгресистські лідери напередодні Другої світової війни втратили останню нагоду досягти на Індостанському півострові індусько-мусульманської єдності. Після війни це призвело до розколу Індії та утворення ісламської держави Пакистану. Дослідникам історії міжвоєнної Індії радимо вивчити індійські мусульманські обцинні рухи в окремих її провінціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амоголонова Д. Д. Халифатское движение в Индии и деятельность М. К. Ганди // Методологические и теоретические аспекты изучения духовной культуры Востока / Д. Д. Амоголонова. – Улан-Удэ, 1996. – С.141–165.
2. Белокреницкий В. Я., Москаленко В. Н. История Пакистана. XX век / В. Я. Белокреницкий, В. Н. Москаленко. – М., 2008. – 573 с.
3. Ерекешева Л. Г. Религия и политика в Южной Азии. Индийский Национальный Конгресс и индуско-мусульманская проблема в Британской Индии / Л. Г. Ерекешева. – Алматы, 2005. – 184 с.
4. Кашникова В. И. Роль Махатмы Ганди в единении мусульман и индуистов в период борьбы за независимость Индии / В. И. Кашникова // Сборники конференций НИЦ Социосфера. – 2013. – № 5. – С. 182–186.
5. Кучма В. В. Особенности национально-освободительного движения в Индии: этно-конфессиональный и государственно-правовой аспекты / В. В. Кучма // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5: Юриспруденция. – 2011. – № 1(14). – С. 16-26.
6. Литвиненко Ю. Г., Чувпило А. А. Индийский национальный конгресс и халифатистское движение / Ю. Г. Литвиненко, А. А. Чувпило // Вопросы новой и новейшей истории. – 1988. – Вып. 34. – С. 94-103.
7. Пономарев Ю. А. История Мусульманской лиги Пакистана / Ю. А. Пономарев. – М., 1982. – 303 с.
8. Сінх Т. Р. Кангрес ка сарал ітіхас (Стисла історія Конгресу) / Т. Р. Сінх. – Делі, 1949. – 259 с. (мовою гінді).
9. Филимонова А. Л. Идея Пакистана: предыстория формирования / А. Л. Филимонова // Вестник Московского университета. Серия 13: Востоковедение. – 2010. – № 3. – С. 84-101.
10. Чувпило О. О. Видатні борці за незалежність Індії / О. О. Чувпило – Харків, 2000. – 84 с.
11. Чувпило О. О. Індія на шляху до незалежності / О. О. Чувпило. – Ч. I. – Харків, 2000. – 149 с.
12. Чувпило О. О. Мусульманська ліга та Індійський національний конгрес: аналіз взаємовідносин (1907–1927 рр.) / О. О. Чувпило // Методичний вісник історичного факультету. – Харків, 2008. – № 7. – С. 68–78.
13. Чувпило О. О. Мусульманська ліга у пошуках власного шляху: аналіз взаємовідносин з Індійським національним конгресом (1927–1937 рр.) / О. О. Чувпило // Методичний вісник історичного факультету. – Харків, 2011. – № 9. – С. 172–184.
14. Чувпило О. О. Деякі найважливіші джерела про утворення та діяльність Мусульманської ліги Індії у колоніальний період (1906–1947 рр.) / О. О. Чувпило // Вісник ХНУ. – 2012. – № 1005. – Серія «Історія». – Вип. 45. – С. 260–270.
15. Чувпило О. О. Вибрані індологічні твори / О. О. Чувпило – Харків, 2013. – 748 с.
16. Чувпило О. О. Індійський національно-визвольний рух на першому етапі Другої світової війни (1939–1940 рр.) / О. О. Чувпило // Вісник ХНУ. – 2014. – № 1117. – Серія «Історія». – Вип. 48. – С. 170–187.
17. Чувпило О. О. Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті роки ХХ ст.) / О. О. Чувпило. – Харків, 2015. – 322 с.
18. Чувпило О. О., Чувпило Л. О. Розвиток сходознавства в Харківському університеті (1805–2015 рр.) / О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило. – Харків, 2015. – 532 с.
19. Чувпило О. О., Ленько О. В., Чувпило Л. О. Індія в боротьбі за незалежність: національні лідери та організації / О. О. Чувпило, О. В. Ленько, Л. О. Чувпило. – Харків, 2016. – 268 с.
20. Чувпило О. О. Індійський національний конгрес на шляху до незалежності (1941–1947 рр.) / О. О. Чувпило // Вісник ХНУ. Серія «Історія». – Вип. 43. – Харків, 2017. – С. 191–204.
21. Чувпило О. О., Чувпило Р. І., Чувпило Л. О. Індія на шляху до незалежності / О.

- О. Чувпило, Р. І. Чувпило, Л. О. Чувпило. – Ч. 2. – Харків, 2017. – 164 с.
22. Юрлов Ф. Н., Юрлова Е. С. История Индии. XX век / Ф. Н. Юрлов, Е. С. Юрлова. – М., 2010. – 920 с.
  23. Aggarvala R. N. National Movement and Constitutional Development of India / R. N. Aggarvala. – Delhi, 1956. – 512 p.
  24. Bartarya S. C. The Indian Nationalist Movement / S. C. Bartarya. – Allahabad, 1958. – 409 p.
  25. Bombwall K. R. Indian Politics and Government (since 1885) / K. R. Bombwall. – Delhi, 1951. – 380 p.
  26. Datta K. K. History of the Freedom Movement in Bihar / K. K. Datta. – Vol. 2. – Patna, 1957. – 529 p.
  27. Foundations of Pakistan. All-India Muslim League Documents: 1906–1947. – Vol. 2. – Karachi, 1970. – 636 p.
  28. Ghose S. Indian National Congress. Its History and Heritage / S. Ghose. – New Delhi, 1975. – 390 p.
  29. Gopal R. How India Struggled for Freedom / R. Gopal. – Bombay, 1967. – 469 p.
  30. India. Governor-General. India and the War. – London, 1939. – 21 p.
  31. India's Struggle for Freedom. Select Documents and Sources. – Vol. 1. – Delhi, 1962. – 897 p.
  32. Kaushik P. D. The Congress Ideology and Programme 1920–1947 / P. D. Kaushik. – Bombay, 1964. – 405 p.
  33. Mahajan V. D. The Nationalist Movement in India / V. D. Mahajan. – New Delhi, 1976. – 428 p.
  34. Majumdar R. C. History of the Freedom Movement in India / R. C. Majumdar. – Vol. 3. – Calcutta, 1963. – 902 p.
  35. Majumdar S. K. Jinnah and Gandhi / S. K. Majumdar. – Calcutta, 1966. – 310+VI p.
  36. Mehrotra S. R. Towards India's Freedom and Partition / S. R. Mehrotra. – New Delhi, 1979. – 322 p.
  37. Pirzada S. S. The Pakistan Resolution and the Historic Lahore Session / S. S. Pirzada. – Karachi, 1968. – 67 p.
  38. Prasad B. The Origins of Indian Foreign Policy (The Indian National Congress and World Affairs, 1885–1947) / B. Prasad. – Calcutta, 1960. – 366 p.
  39. Raghuvanshi V. P. S. Indian Nationalist Movement and Thought / V. P. S. Raghuvanshi. – Agra, 1959. – 335+8+14 p.
  40. Rai G. Congress Struggle / G. Rai. – Lahore, 1946. – 328 p.
  41. Ramana Rao M. V. A Short History of the Indian National Congress / M. V. Ramana Rao. – Delhi, 1959. – 356 p.
  42. Sinha L. P. The Left Wing in India (1919–1947) / L. P. Sinha. – Muzaffarpur, 1965. – 623 p.
  43. Sinha S. Indian Independence in Perspective / S. Sinha. – London, 1964. – 311 p.
  44. Sitaramayya P. The History of the Indian National Congress / P. Sitaramayya. – Vol. 2. – Bombay, 1947. – 828 p.
  45. Speeches and Documents on the Indian Constitution 1921–1947: In 2 Vs. – Bombay, 1957. – 433+802 p.
  46. Tripathi A., Tripathi A. Indian National Congress and the Struggle for Freedom, 1885–1947 / A. Tripathi, A. Tripathi. – Oxford, 2014. – 624 p.
  47. Zachariah B. Gandhi / B. Zachariah. – London, 2013. – 288 p.

REFERENCES:

1. Amogolonova D. D. Halifatskoe dvizhenie v Indii i deyatelnost M. K. Gandi // Metodologicheskie i teoreticheskie aspekty izucheniya duhovnoy kultury Vostoka / D. D. Amogolonova. – Ulan-Ude, 1996. – S.141-165.
2. Belokrenitskiy V. Ya., Moskalenko V. N. Istoriya Pakistana. XX vek / V. Ya. Belokrenitskiy, V. N. Moskalenko. – M., 2008. – 573 s.
3. Erekesheva L. G. Religiya i politika v Yuzhnoy Azii. Indijskiy Natsionalnyiy Kongress i indussko-musulmanskaya problema v Britanskoy Indii / L. G. Erekesheva. – Almaty, 2005. – 184 s.
4. Kashnikova V. I. Rol Mahatmy Gandi v edinenii musulman i induistov v period borby za nezavisimost Indii / V. I. Kashnikova // Sborniki konferentsiy NITs Sotsiosfera. – 2013. – № 5. – S. 182-186.
5. Kuchma V. V. Osobennosti natsionalno-osvoboditel'nogo dvizheniya v Indii: etno-

- konfessionalnyy i gosudarstvenno-pravovoy aspekty / V. V. Kuchma // Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 5: Yurisprudentsiya. – 2011. – № 1(14). – S. 16-26.
6. *Litvinenko Yu. G., Chuvpylo A. A.* Indiytskiy natsionalnyy kongress i halifatistkoe dvizhenie / Yu. G. Litvinenko, A. A. Chuvpylo // Voprosy novoy i noveyshey istorii. – 1988. – Vyp. 34. – S. 94-103.
7. *Ponomarev Yu. A.* Istoriya Musulmanskoy ligi Pakistana / Yu. A. Ponomarev. – M., 1982. – 303 s.
8. *Sinkh T. R.* Kangres ka saral Itihas (Stysla istoriya Kongresu) / T. R. Sinkh. – Delhi, 1949. – 259 s. (movoyu gindi).
9. *Filimonova A. L.* Ideya Pakistana: predyistoriya formirovaniya / A. L. Filimonova // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 13: Vostokovedenie. – 2010. – № 3. – S. 84-101.
10. *Chuvpylo O. O.* Vydatni bortsy za nezalezhnist Indii / O. O. Chuvpylo – Kharkiv, 2000. – 84 s.
11. *Chuvpylo O. O.* Indii na shliakhu do nezalezhnosti / O. O. Chuvpylo. – Ch. I. – Kharkiv, 2000. – 149 s.
12. *Chuvpylo O. O.* Musulmanska liha ta Indiytskiy natsionalnyy konhres: analiz vziaemovidnosyn (1907–1927 rr.) / O. O. Chuvpylo // Metodychnyi visnyk istorychnoho fakultetu. – Kharkiv, 2008. – № 7. – S. 68-78.
13. *Chuvpylo O. O.* Musulmanska liha u poshukakh vlasnoho shliakhu: analiz vziaemovidnosyn z Indiytskym natsionalnym konhresom (1927–1937 rr.) / O. O. Chuvpylo // Metodychnyi visnyk istorychnoho fakultetu. – Kharkiv, 2011. – № 9. – S. 172-184.
14. *Chuvpylo O. O.* Deiaki naivazhlyvishi dzherela pro utvorennia ta diialnist Musulmanskoi lihy Indii u kolonialnyi period (1906–1947 rr.) / O. O. Chuvpylo // Visnyk KhNU. – 2012. – № 1005. – Seriya "Istoriia". – Vyp. 45. – S. 260-270.
15. *Chuvpylo O. O.* Vybrani indolohichni tvory / O. O. Chuvpylo – Kharkiv, 2013. – 748 s.
16. *Chuvpylo O. O.* Indiytskiy natsionalno-vyzvolnyi rukh na pershomu etapi Druhoi svitovoi viiny (1939–1940 rr.) / O. O. Chuvpylo // Visnyk KhNU. – 2014. – № 1117. – Seriya "Istoriia". – Vyp. 48. – S. 170-187.
17. *Chuvpylo O. O.* Ideino-politychna borotba v Indiytskomu natsionalnomu konhresi (20–30-ti roky XX st.) / O. O. Chuvpylo. – Kharkiv, 2015. – 322 s.
18. *Chuvpylo O. O., Chuvpylo L. O.* Rozvytok skhodoznavstva v Kharkivskomu universyteti (1805–2015 rr.) / O. O. Chuvpylo, L. O. Chuvpylo. – Kharkiv, 2015. – 532 s.
19. *Chuvpylo O. O., Lenko O. V., Chuvpylo L. O.* Indii v borotbi za nezalezhnist: natsionalni lidery ta orhanizatsii / O. O. Chuvpylo, O. V. Lenko, L. O. Chuvpylo. – Kharkiv. – 2016. – 268 s.
20. *Chuvpylo O. O.* Indiytskiy natsionalnyy konhres na shliakhu do nezalezhnosti (1941–1947 rr.) / O. O. Chuvpylo. – Visnyk KhNU. – 2017. – Seriya "Istoriia". – Vyp. 43. – S. 191-204.
21. *Chuvpylo O. O., Chuvpylo R. I., Chuvpylo L. O.* Indii na shliakhu do nezalezhnosti / O. O. Chuvpylo, R. I. Chuvpylo, L. O. Chuvpylo. – Ch. 2. – Kharkiv, 2017. – 164 s.
22. *Yurlov F. N., Yurlova E. S.* Istoriya Indii. XX vek / F. N. Yurlov, E. S. Yurlova. – M., 2010. – 920 s.
23. *Aggarvala R. N.* National Movement and Constitutional Development of India / R. N. Aggarvala. – Delhi, 1956. – 512 p.
24. *Bartarya S. C.* The Indian Nationalist Movement / S. C. Bartarya. – Allahabad, 1958. – 409 p.
25. *Bombwall K. R.* Indian Politics and Government (since 1885) / K. R. Bombwall. – Delhi, 1951. – 380 p.
26. *Datta K. K.* History of the Freedom Movement in Bihar / K. K. Datta. – Vol. 2. – Patna, 1957. – 529 p.
27. *Foundations of Pakistan.* All-India Muslim League Documents: 1906–1947. – Vol. 2. – Karachi, 1970. – 636 p.
28. *Ghose S.* Indian National Congress. Its History and Heritage / S. Ghose. – New Delhi, 1975. – 390 p.
29. *Gopal R.* How India Struggled for Freedom / R. Gopal. – Bombay, 1967. – 469 p.

30. *India. Governor-General. India and the War.* – London, 1939. – 21 p.
31. *India's Struggle for Freedom. Select Documents and Sources.* – Vol. 1. – Delhi, 1962. – 897 p.
32. *Kaushik P. D. The Congress Ideology and Programme 1920–1947 / P. D. Kaushik.* – Bombay, 1964. – 405 p.
33. *Mahajan V. D. The Nationalist Movement in India / V. D. Mahajan.* – New Delhi, 1976. – 428 p.
34. *Majumdar R. C. History of the Freedom Movement in India / R. C. Majumdar.* – Vol. 3. – Calcutta, 1963. – 902 p.
35. *Majumdar S. K. Jinnah and Gandhi / S. K. Majumdar.* – Calcutta, 1966. – 310+VI p.
36. *Mehrotra S. R. Towards India's Freedom and Partition / S. R. Mehrotra.* – New Delhi, 1979. – 322 p.
37. *Pirzada S. S. The Pakistan Resolution and the Historic Lahore Session / S. S. Pirzada.* – Karachi, 1968. – 67 p.
38. *Prasad B. The Origins of Indian Foreign Policy (The Indian National Congress and World Affairs, 1885–1947) / B. Prasad.* – Calcutta, 1960. – 366 p.
39. *Raghuvanshi V. P. S. Indian Nationalist Movement and Thought / V. P. S. Raghuvanshi.* – Agra, 1959. – 335+8+14 p.
40. *Rai G. Congress Struggle / G. Rai.* – Lahore, 1946. – 328 p.
41. *Ramana Rao M. V. A Short History of the Indian National Congress / M. V. Ramana Rao.* – Delhi, 1959. – 356 p.
42. *Sinha L. P. The Left Wing in India (1919–1947) / L. P. Sinha.* – Muzaffarpur, 1965. – 623 p.
43. *Sinha S. Indian Independence in Perspective / S. Sinha.* – London, 1964. – 311 p.
44. *Sitaramayya P. The History of the Indian National Congress / P. Sitaramayya.* – Vol. 2. – Bombay, 1947. – 828 p.
45. *Speeches and Documents on the Indian Constitution 1921–1947: In 2 Vols.* – Bombay, 1957. – 433+802 p.
46. *Tripathi A., Tripathi A. Indian National Congress and the Struggle for Freedom, 1885–1947 / A. Tripathi, A. Tripathi.* – Oxford, 2014. – 624 p.
47. *Zachariah B. Gandhi / B. Zachariah.* – London, 2013. – 288p